

Worsteling met religie

Religie, ontwikkelingssamenwerking en moderniteit

Inleiding

Het verzoek van Erik de Maaker om een gastcollege te geven over religie en ontwikkelingssamenwerking was voor mij een aangename verrassing. Het vormde namelijk de directe aanleiding om terug te kijken op een periode van bijna 15 jaar waarin ik betrokken was bij dit thema. Het vormde ook een gelegenheid om ook enige afstand te nemen van diezelfde activiteiten. Die afstand moest ik ook nemen, omdat de financiering van ons Kenniscentrum per 1 januari 2016 is gestopt.

Het praktijkboek vormt een poging om ontwikkelingswerkers wegwijs te maken in een doolhof van allerlei uitingsvormen van religie, spiritualiteit en levensbeschouwing die ze in hun werk kunnen tegenkomen. Maar dat praktijkboek heeft een voorgeschiedenis van conferenties, documenten, expertmeetings, interviews etc. We zijn inmiddels ook al weer een paar jaar verder. Ik wil proberen de bredere context te schetsen. Wie namen waarom en waartoe initiatieven om religie op de agenda voor ontwikkelingssamenwerking te plaatsen? Wat zijn hun ervaringen geweest? Waar liggen de uitdagingen voor de komende tijd?

Historische schets – Zending & Missie

Het is goed om ons te herinneren aan het feit dat de huidige ontwikkelingssamenwerking in Nederland haar wortels o.a. in de missie en de zending heeft. De drang om heel de wereld in aanraking te brengen met de goede boodschap van Jezus Christus leidde er toe missionarissen en zendelingen zich vergaand verdiepten in taal, cultuur en gewoonten van andere volken. Bij alle ambivalentie die eigen is aan missie en zending, ze leidden ook tot grote betrokkenheid bij het wel en wee van mensen buiten de eigen landsgrenzen. Deze betrokkenheid beperkte zich niet tot die zendelingen en missionarissen, maar strekte zich ook uit naar hun achterban in Nederland. Bovendien beseften veel missionarissen en zendelingen ook dat onderwijs, gezondheidszorg en landbouw mede bepalend zijn voor het welbevinden van hun (potentiële) bekeerlingen. Cordaid (Caritas International, Catholic Relief Services), ICCO Kerk in Actie (Action by Churches Together Alliance), World Vision en Tear zijn min of meer voortgekomen uit de missie en de zending. Novib is opgericht door pater Simon Jelsma. Zonder nu in details te willen treden, zien we dat de oorspronkelijke missie- en zendingsorganisaties een deel van hun activiteiten hebben ondergebracht in aparte organisaties. Het Centraal Missie Commissariaat is de grootmoeder van de huidige medefinancieringsorganisatie Cordaid; de Nederlandse Zendingsraad is één van de grootouders van de medefinancieringsorganisatie ICCO. Cordaid en ICCO zijn onder invloed van de overheidsfinanciering sterk geprofessionaliseerd en – tot op zekere hoogte – ook gesecculariseerd. In hun werkwijze en taalgebruik onderscheiden ze zich niet of nauwelijks van andere non-gouvernementele ontwikkelingsorganisaties. Tegelijkertijd staan ze van drie zijden onder druk. Vanuit hun kerkelijke achterban komt de vraag waaruit hun verbondenheid met de christelijke traditie nog blijkt. Maar van de andere (niet-kerkelijke) kant worden ze juist eerder gewantwoord vanwege (vermeend) proselitisme, kindermisbruik en voorkeur voor geloofsgenoten. Buitenstaanders vragen zich af wat het bestaansrecht is van aparte christelijke organisaties, zeker

gegeven de ontkerkelijking in Nederland. Ik zeg het nu allemaal wat ongenueanceerd, maar in dit ongemak met de eigen christelijke identiteit lag destijds wel een aanleiding om aandacht te besteden aan de rol van religie.

Historische schets – Conferenties en publicaties

Mijn historische schets doe ik aan de hand van enkele publicaties die de laatste decennia rond dit thema in Nederland zijn verschenen. Ik heb me daarbij beperkt tot die activiteiten op het grensvlak van praktijk en universiteit.

De katholieke mensenrechtenorganisatie *Justitia et Pax* publiceert in het jaar 2000 *Freedom of religion: a precious human right*. Het boek is de uitkomst van een serie consultaties en conferenties, bevat een breed scala van visies, landenstudies en heeft ook een interreligieus en interdisciplinair karakter. Het einde van de koude oorlog vormde ook het einde van een alles dominerende tegenstelling tussen het centraal geleide oostblok en het vrije westen, tussen communisme en kapitalisme. Hiermee kwamen ook allerlei oude en nieuwe tegenstellingen aan de oppervlakte, inclusief tal van conflicten langs etnische en religieuze lijnen. Deze ervaring stelt religieuze gemeenschappen, humanitaire organisaties en ook regeringen voor de uitdaging hoe om te gaan met religieus getinte conflicten en schendingen van de vrijheid van godsdienst. De aanbevelingen richten zich op Nederlandse geloofsgemeenschappen, Nederlandse ontwikkelingsorganisaties en het Nederlandse buitenland beleid. Een rode draad in die aanbevelingen is het versterken van de gevoeligheid voor de vrijheid van godsdienst en voor de rol van religie in de samenleving. Het kan contraproductief zijn om als christenen in Nederland exclusief solidair te zijn met verdrukte christenen in andere landen. De verdrukte geloofsgenoten lopen dan het risico gezien te worden als een vijfde colonne. Ontwikkelingsorganisaties krijgen de aanbeveling om de ambivalentie van religie in de samenleving te onderkennen. Het gaat niet alleen om gevoeligheid voor de rol van religie maar ook om kennis van de religieuze kaart in de landen waar ze werken. Buitenlandse Zaken krijgt o.a. het advies om vrijheid van godsdienst meer centraal te stellen in het beleid. Er zou een adviesraad voor religie ingesteld moeten worden.

Het initiatief van *Justitia et Pax* staat aan de basis van een aantal andere initiatieven. Cordaid en ICCO hebben zich laten aanspreken door de aanbevelingen. Naast de gezamenlijke leerstoel *Religion, Human Rights and Social Change* (1999) organiseerden ze samen met andere organisaties (inclusief het ministerie van Buitenlandse Zaken) expertmeetings, studies en conferenties. Deze kristalliseerden later uit in het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling en het Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid. Ik kom daar straks op terug.

Een volgende stap is de conferentie van Cordaid, ICCO en ISS in 2005: *Religion: Source for Human Rights and Development Cooperation*. De initiatiefnemers wilden vooral de positieve bijdrage van religie aan mensenrechten en ontwikkeling benadrukken. We kunnen ons niet permitteren om de zogenoemde *religious resources* te negeren. De initiatiefnemers waren daarnaast overtuigd dat de interactie tussen praktijk en theorie van grote waarde, zowel voor de praktijk als voor de wetenschap. Nederlandse ontwikkelingswerkers, medewerkers van hun partnerorganisaties uit ontwikkelingslanden en wetenschappers zaten daar gezamenlijk om tafel. Het doel was drieledig: verhelderen van concepten (begrippen), leren van de praktijk en een agenda voor de toekomst. Agnes van Ardenne hield één van de *keynote speeches*. De deelnemers constateren dat de secularisering in Nederland ook haar weerslag heeft op het karakter en de werkwijze van de

christelijke ontwikkelingsorganisaties Cordaid en ICCO. Ze krijgen in feite huiswerk mee om zich te bezinnen op hun eigen christelijke identiteit (*inreach*). Tegelijkertijd deconstrueren ze het begrip ontwikkeling als een westers en seculier project. Ze bedoelden daarmee dat ontwikkeling versmald is tot economische (en politieke) vooruitgang, te meten aan een beperkt aantal indicatoren. Menselijke ontwikkeling (*human development*) omvat ook sociale, culturele en spirituele dimensies, die weliswaar niet goed meetbaar zijn maar wel deel uitmaken van het welbevinden van mensen. Tenslotte krijgen ICCO en Cordaid de aanbeveling om een strategie te ontwikkelen om religie in te zetten ten bate van menselijke ontwikkeling.

De *Society of International Development* organiseerde in 2005 en 2006 een lezingencyclus over religie, internationale relaties en ontwikkelingssamenwerking. Hooggekwalificeerde wetenschappers namen deel aan deze cyclus. De door Berma Klein Goldewijk geredigeerde bundel biedt een mooie neerslag van deze academische vertogen. Het is met recht een interdisciplinaire bundel geworden. Agnes van Ardenne schreef het voorwoord. Ik ga hier verder niet inhoudelijk op in, omdat de link met de praktijk beperkt is.

Transforming Development was het vervolg op conferentie van ICCO, Cordaid en ISS. Ook nu zaten wetenschappers, Nederlandse ontwikkelingswerkers en vertegenwoordigers van een aantal zuidelijke partnerorganisaties om tafel. De rationele, zakelijke en beheersmatige benadering van de Nederlandse ontwikkelingsorganisaties staat opnieuw tegenover relationele en procesmatige benadering van de zogenoemde partnerorganisaties. De professionele Nederlandse ontwikkelingsorganisaties zijn gebonden aan de regelgeving van hun donoren. In hun beleving is er weinig ruimte om de relatie boven het resultaat te stellen, om serieus aandacht te besteden aan spiritualiteit, religie en waarden. Desondanks ontstond er tijdens de conferentie wel een consensus dat de beoogde integrale ontwikkeling onlosmakelijk verbonden is met visies op het goede leven. Deze consensus kreeg nu de titel van integrale ontwikkeling. Deze term omvat naast de klassieke economische en politieke ontwikkeling ook sociale, culturele, spirituele en persoonlijke ontwikkeling. Religie is daarmee niet alleen mogelijk instrument om tot ontwikkeling te komen; religie draagt ook bij aan de doeleinden van ontwikkeling (visie op het goede leven). Het daarbij in Nederland niet alleen om de identiteit en cultuur van Nederlandse ontwikkelingsorganisaties, het gaat ook om de identiteit, spiritualiteit en de deugden van de ontwikkelingswerkers zelf.

De *Handout Religion and Development Policy* (2007) blijkt achteraf gezien het hoogtepunt van het Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid. Het forum was bedoeld om gehoor te geven aan de aanbevelingen van de conferentie van *Justitia et Pax* uit 2000. Het ministerie voor ontwikkelingssamenwerking en enkele NGO's hebben geprobeerd om hun veelzijdige ervaringen met religie om te zetten in kennis. Ook hier zien we de naam van Agnes van Ardenne terugkeren. De focus lag o.a. op conflicten en vredesopbouw, onderwijs en HIV/Aids. De basis van de Handout bestaat uit allerlei casestudies, enquêtes en expertmeetings. Het was een co-productie van het ministerie en NGO's; de primaire doelgroep bestond uit ambtenaren en diplomaten en de secundaire doelgroep uit medewerkers van ontwikkelingsorganisaties. De motivatie was gegeven met de mening of waarneming dat kennis van religie ook van belang is voor professionals met een seculiere levensbeschouwing. Niet alleen de potentiële positieve bijdrage van religie aan ontwikkeling komt aan de orde, maar ook negatieve bijdrage van religie, als aanjager van conflicten en als schender van mensenrechten. De vraag is niet zo zeer of de lezer persoonlijk sympathiek tegenover religie staat,

maar wat religie ten goede of ten kwade doet in een samenleving. Die kennis is essentieel voor ontwikkelingsbeleid.

Het *praktijkboek Religie en Ontwikkeling* is weer een product van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling. Het komt voort uit interviews met ontwikkelingswerkers, workshops en conferenties etc. Het gaat om de kennis van en de houding tegenover religie die een ontwikkelingswerker nodig heeft om aan de slag te gaan. We vragen om een empathische houding, dus open, geïnteresseerd, nieuwsgierig en meelevend. Het eigen oordeel zal even uitgesteld moeten worden. Empathie dienen we ook tot te onderscheiden van sympathie. Daarnaast gaat het om kennis, dus kennis van de context waarin je werkt, kennis van de mensen met wie je samenwerkt en ook kennis van je zelf, dus je eigen geloof of ongeloof, levensbeschouwing, visie op het goede leven etc.

Gerrie ter Haar heeft haar ervaringen in de leerstoel en in het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling samengebracht in de bundel *Religion and Development: Ways of Transforming the World*. Ze heeft de presentaties van anderen geredigeerd en voorzien van een inleiding. Praktijk en theorie worden hier opnieuw verbonden. Ze kiest ondubbelzinnig voor verandering van onderop, verandering door mensen inclusief hun religieuze ideeën, ervaringen, rituelen en gemeenschappen. Zij zijn de subjecten, hun menselijke waardigheid en ideeën over het goede leven staan wat Ter Haar betreft centraal. Hiermee zijn de conflicten allerminst de wereld uit. Ideeën over het goede leven kunnen botsen, mensen worstelen met sacrale en seculiere percepties op de werkelijkheid. Maar de tijd is voorbij dat ons westerse, rationele en seculiere wereldbeeld als norm naar voren geschoven kan worden.

Historische schets - Organisaties

De belangrijkste actoren in Nederland heb ik al kort genoemd. De initiator Justitia et Pax is in de loop van de tijd uit het veld van religie en ontwikkeling verdwenen. Ze focussen nog steeds op mensenrechten, inclusief de vrijheid van godsdienst.

Nederland

De **leerstoel Religie en Ontwikkeling** startte in 1999 onder de naam *Religion, Human Rights and Social Change*. Het was een initiatief van de katholieke organisatie Cordaid, de protestants-christelijke organisatie ICCO, de interreligieuze organisatie World Conference of Religion and Peace en het seculiere *Institute for Social Studies*. De leerstoel was gedurende hele periode bezet door Gerrie ter Haar. Zij was en is bij alle initiatieven betrokken geweest. Haar kracht lag bij haar brede netwerk en haar vele wetenschappelijke publicaties.

Het **Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling** is in 2006 formeel opgericht. In de jaren daarvoor hebben Cordaid, Oikos, ISS en de Islamitische Universiteit Rotterdam het thema verkend (2003-2005). In 2006 traden ICCO en Seva ook toe. In 2011 verbreedde de kring van participanten nog verder. Het centrum is een makelaar tussen praktijk en wetenschap. We ervaren ook hoe lastig het is voor Nederlandse ontwikkelingswerkers om ook nog iets met religie te doen. De ontwikkelingswerkers lopen wel tegen vragen op, zoals hoe om te gaan met religieuze leiders, met allerlei onbegrijpelijke gebruiken, verschillende taalvelden, andere opvattingen over menselijke waardigheid etc. De druk van het gewone werk en de voortgaande bezuinigingen en herstructureringen is groot. Tegelijkertijd merken we ook dat als ze de tijd krijgen om zich te bezinnen, dan lopen ze bijna letterlijk leeg met ervaringen, lastige dilemma's etc.

Het **Kennisforum Religie en Ontwikkelingsbeleid** is ook een vrucht van de conferentie *van Justitia et Pax*. Het ministerie van Buitenlandse Zaken, ICCO, Kerk in Actie en Prisma organiseerden een aantal activiteiten (onderzoek, expertmeetings, etc.). Minister van Ardenne besloot in 2005 tot de oprichting van het forum. Het is een samenwerkingsverband van het ministerie en een wisselende groep van NGO's. Het ministerie leverde de voorzitter en een ambtelijk secretaris (Dennis de Jong, Frank Ubachs, Corina van der Laan) en de NGO's zorgden voor een NGO secretaris (Govert van Oord, David Renkema).

We hebben uiteraard overwogen om het centrum en het forum in elkaar te schuiven. Dat is niet gebeurd, mede omdat de NGO's de indruk hadden dat het forum te zeer afhankelijk is van de politiek. Er is veel geïnvesteerd in het delen van ervaringen, het verzamelen en analyseren van kennis), maar het forum verdween na het vertrek van Agnes van Ardenne naar de achtergrond. Minister Koenders besloot op voorstel van de NGO's forum in te zetten als een middel tot beleidsdialoog over religie in relatie tot één van zijn beleidsprioriteiten (fragiele staten). Zoals Agnes van Ardenne al vertrokken was toen de *Handout* uitkwam, zo was Bert Koenders al weer uit beeld toen de conclusies uit de beleidsdialoog getrokken waren. Zijn opvolgers hebben de rol van religie – tot nu toe – zo goed als genegeerd.

Internationaal

De **World Faith Development Dialogue** is ontstaan rond de oplopende conflicten over de schulden crisis. Kerkleiders (WCC, Vaticaan, Church of England) kwamen tegenover het IMF en Wereldbank te staan. De Jubilee campagne kreeg ook veel steun vanuit de kerken en radicaliseerde behoorlijk. Wereldbankpresident James Wolfensohn en aartsbisschop van Canterbury Lord Carey namen toen het initiatief tot permanente deze dialoog. Momenteel is het secretariaat ondergebracht bij Berkeley

Minister Claire Short (Groot Brittannië) nam in 1997 het initiatief om religieuze bewegingen meer te betrekken bij ontwikkelingssamenwerking. Later startte DFID – het *Department for International Development* – een ambitieus onderzoeksprogramma, uitbesteed aan de Universiteit van Birmingham – om het werk van faith based organisations in kaart te brengen. Mapping in het jargon.

De laatste jaren komen er ook weer nieuwe initiatieven rond religie en ontwikkeling in Scandinavië en Duitsland.

Het beeld is dat veel initiatieven rond religie en ontwikkeling te herleiden zijn tot enkele vrouwen (Agnes van Ardenne, Gerrie ter Haar) en tot organisaties die op zijn minst van origine religieus geïnspireerd zijn. Internationaal zien we ook dat enkele vrouwen de toon zetten: Katherine Marshall (WFDD, Berkely), Wendy Tyndale (WFDD), Carola Rakodi (Birmingham, DFID).

Achtergronden

Het is op het eerste gezicht een merkwaardig fenomeen dat religie vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw uit beeld van de ontwikkelingssamenwerking verdwijnt. Veel organisaties nemen afstand van hun religieuze wortels. Natuurlijk heeft dat van doen met een breder proces van ontkerkelijking of secularisering. Maar ook de sterk groeiende afhankelijkheid van overheidsfondsen heeft hier mee van doen. Maar aan het einde van de 20ste eeuw ontstaat een hernieuwde interesse in de rol van religie.

Religie is enkele decennia buiten beeld geweest. De socioloog Kurt Alan van Beek heeft de jaargangen 1982-1998 van enkele gerenommeerde wetenschappelijke tijdschriften voor ontwikkelingsstudies doorgenomen op religie en spiritualiteit. Religie kwam één maal tevoorschijn als *keyword*; spiritualiteit kwam zelfs helemaal niet voor. Hij verklaart dit uit een breed gedeelde overtuiging dat religie een conservatieve en traditionele kracht vertegenwoordigt die ook zal verdwijnen uit het publieke leven als een samenleving zich ontwikkelt of moderniseert. Een enkele onderzoeker besteedt aandacht aan de negatieve invloed van religie op ontwikkeling; verreweg de meeste onderzoekers negeren het onderwerp.

Ben Jones en Marie Juul Petersen (*Third World Quarterly*, Augustus 2011) zien drie redenen voor een hernieuwde aandacht voor religie. De eerste is de publieke rol die religie her en der op lijkt te eisen. Ze noemen de Islamitische omwenteling in Iran, de rol van de kerken bij de veranderingen in Oost- en Midden-Europa, Latijns-Amerika en Zuid-Afrika en de opkomst van conservatieve evangelicalen in de Verenigde Staten. Het versnelde proces van globalisering na de val van het communisme (einde van de geschiedenis) verschuift de aandacht van ideologieën naar identiteiten. Religie blijkt – naast etniciteit - een belangrijke drager van identiteit. De tweede reden heeft te maken met de opkomst van *Faith Based Organisations*. Zij waren altijd al aanwezig, maar nu lijken ze wereldwijd veel nadrukkelijker aanwezig in de NGO wereld. Ze zijn met name actief in de noodhulp, onderwijs, gezondheidszorg, Jubilee campagne (schuldkwijtschelding) en anti-abortus campagnes. De derde reden is het Islamitisch terrorisme (11 september 2001). Religie – Islam – is daarmee onderwerp van het veiligheidsbeleid geworden. Ontwikkelingsorganisaties – ongeacht de eigen identiteit – komen voor de vraag te staan met wie ze al dan niet kunnen samenwerken, welke keuzes kun je maken in islamitische samenlevingen? Wie zijn de bruggenbouwers? Tenslotte noemen Jones en Petersen als vierde reden het gevoel dat het project van modernisering naar westers model dreigt te falen. De ontwikkelingsstudies verbrokkelen daardoor, waardoor er ook ruimte is ontstaan voor de rol van religie en andere – soms religieus geïnspireerde - visies op het goede leven.

In mijn waarneming speelt in Nederland ook een ander argument, namelijk om in een seculiere samenleving te laten zien dat religie wel degelijk een positieve kracht is. Rond dit argument zie ik met name de christelijke politieke partijen (CDA, CU en SGP). Parallel daaraan zijn de christelijke organisaties ook wel zoekende naar de betekenis van hun christelijke identiteit. Heeft die een meerwaarde ten opzichte van neutrale organisaties?

Religie, gender en seksualiteit

Mijn oud-collega Brenda Bartelink heeft zich bij het KCRO vooral beziggehouden met religie en seksualiteit. Zij is dit jaar ook op dit onderwerp gepromoveerd. Visies op seksualiteit en gender vormen bijna de lakmoesproef op verlicht, vooruitstrevend, liberaal en uiteindelijk ook seculier. De keerzijde is dat mensen die andere visies praktiseren al snel weggezet worden als achterlijk, primitief en orthodox. Soms gebeurt dat in een wat lacherige sfeer, bijvoorbeeld rond de SGP, evangelische christenen en migranten; soms verhardt de sfeer zeker als er moslims in het spel zijn.

Brenda Bartelink heeft in haar dissertatie veldonderzoek gedaan naar de omgang met deze vragen rond een programma in Uganda. Het programma was geïnitieerd door Educaids, een samenwerkingsverband van ICCO, Edukans en Prisma. Zij zochten samenwerking met christelijke *community based organisations* in Uganda. De context werd gevormd door de toename van het aantal door HIV/aids besmette jongeren. De eerste inzet was om het gesprek aan te gaan vanuit een

gedeeld christelijk geloof en uiteenlopende standpunten m.b.t. seksualiteit. Maar voordat dit gesprek begon, veranderde de insteek, namelijk het uitrollen van een voorlichtingsprogramma. De leiders van de religieuze gemeenschappen kregen daarvoor trainingen van Rutgers, een volstrekt seculiere organisatie die vanuit zich zelf weinig affiniteit heeft met religieus geïnspireerde standpunten over seksualiteit en gender. De spanningsvelden waren evident: tussen de trainers van Rutgers en de *community based organisations*, binnen de CBO's tussen kerkleiders en vrijwilligers en uiteindelijk ook tussen die CBO's en de voor te lichten jongeren. Deze jongeren bleken zeker niet onverschillig te staan tegenover religieuze normen van de kerken, maar hun gedrag werd door meer beïnvloed.

Haar casus laat o.a. zien hoe de protestantse identiteit van Educaids in de praktijk – ondanks de goede initiële bedoelingen – geen rol speelt. Je ziet de partners worstelen met het aanbod van condooms (i.p.v. het promoten van huwelijk en trouw) en dat de jongeren een weg zoeken te midden van alle aanbod. Religie is dan een factor te midden van vele. Op een meer abstract niveau legt ze de vinger bij de dominante seculiere visie op religie als uitsluitend individueel, institutioneel en irrationeel. Daarmee doet deze seculiere visie de andere zijden van religie ernstig tekort: collectief (gemeenschappen), ideëel (visies op het goede leven) en rationeel. Ze signaleert ook dat deze seculiere benadering ook makkelijk leidt tot een wij-zij tegenstelling (wij staat voor seculier; zij zijn religieus) en tot een instrumenteel gebruik van religie (ondergeschikt aan andere doeleinden).

Terugblik

De kritiek van Jones en Petersen op de wijze waarop het thema religie aan de orde komt verdient aandacht. Op basis van de bestudeerde literatuur stellen ze dat religie vooral gezien wordt als een instrument om elders bepaalde ontwikkelingsdoelstellingen te realiseren. Deze argumentatie is min of meer van toepassing op de *Handout Religion and Development Policy* en ook in de aan Gerrie ter Haar ontleende terminologie *religious resources*. Maar dat heeft ten dele van doen met de context waarin zij opereren. De inzet is om mensen die niets met religie hebben, te overtuigen dat zij hun doelstellingen beter kunnen bereiken door ook gebruik te maken van of rekening te houden met *religious resources*. Dat hiermee niet alles gezegd is, blijkt ook wel uit het voorstel om het begrip ontwikkeling te ontmaskeren als een westers en seculier begrip en om integrale ontwikkeling en het goede leven centraal te stellen.

Het tweede punt van kritiek is dat de focus zich bijna exclusief richt op allerlei *Faith Based Organisations*, hun werkwijze, hun karakteristieken, hun meerwaarde etc. Het gaat dan om een breed scala van organisaties, van kerkgenootschappen en moskeeverenigingen via professionele ontwikkelingsorganisaties tot en met lokale gemeenschappen. Deze FBO's en hun leiders zijn doorgaans de meest duidelijke expressies van religie. Je kunt ze bestuderen, inventariseren en beoordelen. Ze zijn ook een toegankelijke bron voor religieuze ideeën en rituelen. Een illustratie: We kunnen de pastoor zijn mening vragen over seksualiteit, maar zijn antwoord zal doorgaans weinig zeggen over hoe katholieke gelovigen hun weg vinden in het leven van alledag, in het spanningsveld tussen sacrale en seculiere perspectieven op de werkelijkheid. We kunnen nog verder gaan, namelijk ook los van alle georganiseerde religie hebben mensen ervaringen van wat voor hen heilig is, onopgeefbare waarden, indringende ervaringen etc. Door uitsluitend te focussen op FBO's missen we met andere woorden heel veel. In *Transforming Development* zien we pogingen om juist in te steken op de beleving van de deelnemers aan de conferentie, hun voorstellingen van het goede

leven, hun waarden en deugden, bijna met voorbij gaan aan de diverse religieuze tradities waarin ze ook staan. Maar de uitkomsten houden dan ook iets ongrijpbaars, iets zwevends. Hoe kunnen we die indringende momenten van die bijeenkomst verbinden met beleid en praktijk?

Het derde punt van kritiek formuleren Jones en Petersen als normativiteit. Zij zien in heel veel publicaties impliciet of expliciet de gedachte dat religie toegang geeft tot hart en ziel van de mensen. De professionele ontwikkelingswerker kan zodoende ontdekken wat wezenlijk van waarde is voor de mensen die gemarginaliseerd zijn. Vanuit deze veronderstelling komt men dan tot radicale religieus geladen kritiek op het beleid van regeringen, ondernemingen en organisaties en op het dominante concept van ontwikkeling. We zien sporen hiervan in pleidooien voor integrale ontwikkeling en in de kritiek op het meten van resultaten. We zien het ook wel in de gedachte dat een religieuze benadering voor conflictoplossing een meerwaarde zou hebben ten opzichte van politieke en juridische benaderingen. Hun kritiek is – denk ik – niet zo zeer het pleidooi voor integrale ontwikkeling en de kritiek op het dominante ontwikkelingsparadigma, maar de impliciete veronderstelling dat beide exclusief religieus geladen zouden moeten zijn.

Uitdagingen

Religie is en blijft een lastig fenomeen. Het heeft weinig zin om ons te beperken tot de min of meer afgebakende religieuze organisaties of bewegingen en de officiële leer van die organisaties en bewegingen. We kunnen dan uiteraard prachtige beschouwingen krijgen over Islam en ontwikkeling; christendom en ontwikkeling, hindoeïsme en ontwikkeling, inclusief alle hoog verheven en al dan niet gedeelde waarden. We kunnen dan ook kijken naar het beleid en de praktijk van die herkenbare FBO's, waarbij we ongetwijfeld zullen ontdekken dat ze altijd schipperen tussen de officiële leer en een weerbarstige werkelijkheid. Maar geen van beide zal laten zien wat religie doet in het alledaagse leven van mensen en hun gemeenschappen.

Ontwikkelingssamenwerking is in mijn ogen mede bedoeld om mensen te helpen bij het werken aan de realisering van hun eigen ideeën – individueel en gemeenschappelijk - over het goede (samen) leven. Vanuit deze lijn van denken is een open houding ten aanzien van wat mensen ten diepste beweegt, van hun verlangens en angsten van grote waarde. Dat alles komt ook aan de orde in de betekenissen die mensen geven aan voorwerpen, tijden en plaatsen, aan de relaties met elkaar, met voorgaande en komende relaties. Let wel, dit wil niet zeggen dat alle mensen ten diepste vergelijkbare voorstellingen hebben van dat goede (samen) leven. In het werkelijke leven kan dat schuren, zelfs botsen. Maar dat betekent ook dat ontwikkelingswerkers niet daar boven verheven zijn, alsof zij een bovenpartijdige of een neutrale positie innemen. Ze zijn zelf deel van het gesprek over betekenissen, waarden, het goede leven. Zij zullen niet alleen open dienen te staan voor de ander, ze dienen ook te beseffen wat hun eigen positie is.

Ontwikkelingssamenwerking is niet neutraal. De donor neemt een eigen positie in in het gesprek over het goede leven, heeft een eigen identiteit. Tegelijkertijd zal de donor partnerorganisaties moeten kiezen. Daarvoor is naast openheid ook kennis nodig, zelfkennis, kennis van de ander en kennis van de context.

- Hoe verhoudt zich de identiteit van de ontwikkelingsorganisatie zich tot cultuur en religie in het land waar ze intervenueert? Minstens zo belangrijk is de vraag hoe de ontwikkelingsorganisatie gepercipieerd wordt.

- Hoe verhoudt zich de identiteit/levensbeschouwing van de individuele ontwikkelingswerker zich tot die van de eigen organisatie? Kan hij of zij omgaan met mensen uit andere tradities?
- Hoe kiezen ontwikkelingsorganisaties hun partnerorganisaties in de landen waar ze werken? Kiezen ze voor organisaties van de eigen levensbeschouwelijke kleur? Of zijn ze ook bereid en in staat samen te werken met organisaties uit een andere traditie, met andere visies op mensenrechten?
- Hoe actief dragen ontwikkelingsorganisaties hun eigen overtuiging uit? Christelijke organisaties krijgen soms het verwijt van proselitisme (bekering als doel, hulp als middel). Maar wat is het verschil met seculiere organisaties die bepaalde liberale opvattingen over mensenrechten actief uitdragen?

Een open houding naar de rol van religie in de samenleving is belangrijk. Kennis is daartoe onontbeerlijk. Maar religie is niet los verkrijgbaar. Ze is altijd geïntegreerd in een maatschappelijke context, verbonden met macht, belangen, gemeenschappen en waarden. Het is lastig – zo niet onmogelijk – om een enkele *religious resource* te benutten. Juist daarom is kennis van de veelzijdigheid van religie het bestuderen meer dan waard!

David Renkema